

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

6

*Juozas Čiulda. Trumpi
samprotavimai apie žemaičių
kalbos gramatikos taisykles*

1994

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJS STUDIJS

6

Juozas Čiulda.
Trumpi samprotavimai
apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles

Parengė Giedrius Subačius

VILNIUS

MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA 1993

UDK 808. 82-087
Li-191

Redakcinė kolegija:

Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

„Lietuvių atgimimo istorijos studijoms“ rašykite šiuo adresu:
Užupio g. 8–18, 2007 Vilnius

Recenzavo dr. *Saulius AMBRAZAS* ir *Birutė VANAGIENĖ*

Gramatiką, laiškus ir dokumentus iš lenkų kalbos vertė *Giedrius SUBAČIUS*

Lotyniškuosius intarpus vertė ar parinko vertimus *Rasa JURGELĖNAITĖ*

ISBN 5-420-01224-3

© Giedrius Subačius, vertimas ir parengimas, 1993

© Mokslo ir enciklopedijų leidykla, apipavidalinimas, 1993

TURINYS

Pratarmė	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Juozas Ciulda ir jo gramatika	7
<i>Halina Karas, Nijolė Kolytė</i> . Juozo Ciuldos gramatikos terminai ir kalba	56
<i>Józef Czudło</i> . Krótkie pomysły o prawidłach grammatycznych języka Zmudzkiego	79
<i>Juozas Ciulda</i> . Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles	223
Laiškai	359
<i>J. Ciulda</i> Motiejui Valančiui	360
<i>J. Ciulda</i> Stanislovui [?]	366
<i>Adomas Zavadskis</i> <i>J. Ciuldai</i>	367
<i>J. Ciulda</i> Vilniaus archeologijos komisijai	368
Dokumentai	373
<i>J. Ciuldos</i> krikšto metrikai	374
Slapta <i>Juozo Valentinavičiaus</i> nuomonė apie <i>J. Ciuldą</i>	374
Priedai	377
Paaiškinimai	378
Sutrumpinimai	381
„Samprotavimų“ lietuviškų žodžių registras	383
„Samprotavimų“ turinys	402
Adnotacija	407
Summary	409
Zusammenfassung	411

PAAIŠKINIMAI

Čia publikuojamas vėlesnysis, 1855 m. paties Juozo Čiuldos perrašytas, dedikuotas Motiejui Valančiui ir iš karto jam padovanotas gramatikos rankraščio egzempliorius (sutrumpintai — MV). Ankstesnysis, rašytas 1854 m., vėliau, 1858 m., Čiuldos padovanotas Vilniaus archeologijos komisijai (sutrumpintai — AK), nuo čia publikuojamo mažai skiriasi, ir tai įgalino daugumą jų skirtumų rengiant spaudai nurodyti išnašose.

Išnašose nurodomi visi žemaitiškų iliustracinių pavyzdžių skirtumai (išskyrus negausius skyrybos nesutapimus). Pavyzdžiui, spausdinamame MV rankraščio tekste prie žodžio *driegnumas* (l. 12v) pažymėta išnaša, kurioje nurodoma: „AK 11v „driegnumas“.“ Tai reiškia, kad vietoj MV žodžio, pažymėto išnašos skaičiuuku, ankstesniojo AK varianto 11-ajame verstame lape buvo kas kita, šiuo atveju — tas pats žodis, tik raidė *ù* su gravio ženklau. Taip pat, pvz., MV 16 yra *siksztas* su išnaša, kurioje sakoma: „AK 14 „šikstas“.“ Vadinasi, reikia suprasti, kad AK buvo parašyta klaidingai, be raidės *z*, bet MV ištaisyta. Analogiškai ir kitais atvejais, kai išnašoje nepasakoma nieko daugiau, tik nurodoma AK varianto vieta ir tarp kabučių pateikiamas žodis ar teksto atkarpa, tai reiškia, kad, norint atkurti AK tekstą, vietoj išnaša pažymėto MV žodžio (visada tik vietoj ir tik vietoj vieno žodžio) reikia skaityti išnašos tekstą, pateiktą tarp kabučių. Pavyzdžiui, MV 41v pateikiami 4 pavyzdžiai: *tiewou, warpou, stogou, wyrzou* ir prie žodžio *stogou* nurodyta išnaša; joje sakoma: „AK 38 „kyrwiou, stogou“.“ Vadinasi, AK yra ne 4, o 5 pavyzdžiai: *tiewou, warpou, kyrwiou, stogou, wyrzou*, t. y. MV variante žodis *kyrwiou* praleistas. Kai MV būna papildytas kokiu žodžiu, tai išnašoje tiesiog nurodoma, kad AK tokio žodžio nėra. Kur išnašų nėra, ten žemaitiška teksto dalis visai sutampa su AK (išskyrus skyrybą).

Lenkiškų gramatikos tekstų skirtumai išnašose taip pat sužymėti beveik visi. Tik prieš tai reikia įterpti, kad tiek originalus lenkiškas tekstas, tiek lietuviškas versininis turi atskiras savarankiškas išnašas. Jos iš dalies kartojasi (tam, kad kiekvieną tekstą būtų galima skaityti savarankiškai), ypač ten, kur komentuojami žemaitiški pavyzdžiai. Tačiau daugelis tų išnašų, kurios rodo tik autoriaus lenkiško teksto redagavimą, ypač smulkius stilistinius taisymus, lietuviškame tekste nekartojamos. Pavyzdžiui, išnaša, nurodanti, kad MV 31 teksto žodžiai „polskie i łacińskie języki“ pakeisti iš AK 29 „w polskim i łacińskim językach“, į lietuvišką vertimą neperkelta. Antra vertus, kur taisymai ryškėlesni, t. y.: a) kur teksto struktūra pajudinta labiau arba b) kur ir mintis modifikuota, tokie pakitimai nurodomi ir lietuviško teksto išnašose; pavyzdžiui, išnašos: a) AK 27v tekstas „pardaviau aviną, nušoviau ožką“ iš sakinio pabaigos MV variante atkeltas kiek aukščiau (MV 29); b) AK 49 sakinio pabaiga „nebent būtų iš prigimties minkštas“ MV pakeista „nebent iš prigimties minkštas garsas neturėtų atitinkamo kietojo“ (MV

54v). Taigi į lietuviško teksto komentarus neperkelti tik tie abiejų rankraščių skirtumai, kurie apskritai išblėsta verčiami. Dar dera pridurti, kad lietuviškame tekste nurodomi kai kurių Čiuldos minimų autorių bibliografijos duomenys, nors lenkiškame — nenurodomi.

Taigi lenkiškų Čiuldos gramatikos tekstų (AK ir MV) skirtumai sužymėti beveik visi. Nepaženklinti tik labai gausūs skyrybos skirtumai (kableliai, taškai, kabliataškiai ir kt.) ir raidžių diakritinių ženklų nesutapimai (pastarieji iš dalies aprašyti Halinos Karaš ir Nijolės Kolytės straipsnyje). Tad komentarai leis palyginti abiejų Čiuldos lenkiškų tekstų leksiką, morfologiją, sintaksę, išskyrus skyrybą (ir su tuo susijusius sintaksės aspektus) bei kai kuriuos rašybos, t. y. diakritikų žymėjimo (ir kartu fonetikos) dalykus.

AK ir MV lietuviški iliustraciniai pavyzdžiai pateikti skirtingai: AK jie paprastai pabraukti ištisine linija (arba iš viso nepabraukti), o MV visur įrašyti raudonu rašalu. Publikuojamame MV tekste visi raudonai Čiuldos įrašyti žodžiai pateikiami kursyvu (kursyvas tik raudonu rašalu rašytoms vietoms ir tevartojamas), o kur išnašose cituojami AK žodžiai, jie pateikiami pusjuodžiu šriftu, tai turi rodyti originalo pabraukimą ištisine linija.

Apskritai skelbiant originalų lenkišką tekstą visur stengtasi išlaikyti Čiuldos pabraukimus ištisine linija — jie spausdinami pusjuodžiu šriftu. Tačiau Čiulda braukdamas retkarčiais buvo nenuoseklus. Todėl verstame tekste jau stengtasi atstatyti tokią pabraukimo sistemą, kokią Čiulda siekė išlaikyti, nors retkarčiais suklysdavo. Taigi originale išlaikomi nereguliarumai, o vertime — atitaisomi. Čia visų pirma turimas galvoje kai kurių antraščių išryškinimas, taip pat garsų, raidžių ar pan. žymėjimas — laikantis Čiuldos pabraukimo sistemos vertime vienodintas antraščių ryškinimas, visur nuosekliai pusjuodžiu šriftu sužymėti garsai, raidės ir pan.

Verčiant gramatiką nesistengta dirbtinai archaizuoti jos kalbos (tai yra atkurti kalbą, kuria XIX a. viduryje ji galėjo būti parašyta, ar bent atkurti maždaug tokį stiliaus archaiškumą, kokį lenkas šiandien jaustų skaitydamas Čiuldos lenkišką originalą). Tai mokslo kūrinys, ir verčiant visų pirma norėta kuo aiškiau, tiksliau perteikti autoriaus mintį.

Pasirinkus tokį vertimo būdą, kilo problemų dėl terminų. Čiulda visą gramatikos tekstą parašė lenkiškai, tik vienoje vietoje (MV 31) nurodė 8 žemaitiškus terminus — kalbos dalių pavadinimus. Mechanškai vartoti vertime jų nebuvo galima, visų pirma dėl kitos kai kurių dabartinės lietuvių kalbos gramatikos terminų reikšmės (pvz., Čiuldos *vardažodis* reiškia 'dalyvis', *vardas* — 'vardažodis', *žodis* — 'veiksmažodis', *pryzodis* — 'prieveiksmis'), taip pat dėl nuoseklumo — juk kitus terminus, be šitų 8, vis tiek būtų reikėję parinkti ne autentiškus Čiuldos pasiūlytus. Todėl terminai, kaip ir visas vertimas, daugiausia yra dabartiniai.

Žinoma, toks šiuolaikinimas tam tikrais atvejais yra problemiškas. Pavyzdžiui, verčiant dabartinius terminais Čiuldosriebalsių pavadinimus *ciche* 'tylieji', t. y. 'duslieji', *głošne* 'garsieji, balsiniai', t. y. 'skardieji', pranyksta jo akcentuotas termino ryšys su balso vartojimu ar nevartojimu tariant vieną ar kitą priebalsį. Panašiai dingsta Čiuldos pasirinkta termino motyvacija *słowo zaimkowe* 'įvardinis', t. y. 'sangražinis veiksmažodis' (sieta su *zaimek* 'įvardis'), taip pat *przyrostek* 'prieauga', t. y. 'priešdėlis'.

Taip modernizuoti buvo paprasta, kur šiuolaikiniu terminu žymimės sąvokos apimtis sutapo su Čiuldos gramatikos. Tačiau taip supuolė ne visur. Tokiais nedažniais atvejais daryta išimtis, ir lietuviški terminai parinkti ne iš dabartinės lietuvių gramatikos, pavyzdžiui, *slowa nijakie versta niekatrieji veiksmažodžiai* (tradicinėje lotynų kalbos gramatikoje išskiriami veiksmažodžiai, apimantys kartu būsenos ir intranzityvinius veiksmažodžius).

Taip pat teko kurtis ar pritaikyti terminų tokioms sąvokoms, kurių modernioji lietuvių kalbos gramatika nevartoja. Pavyzdžiui, *slowa malodzielne versta mažaveiksmiai veiksmažodžiai* (reiškiantys vos ženklų veiksmą, pvz., *žvilgterėti*), *rozdzielnik — skirtukas* (tai dviejų taškų „virš *i* diakritikas, kurį Čiulda linkęs patarti vartoti tada, kai prieš balsiu prasidedančią šaknį norima parodyti, jog priešdėlio *priraidė i* yra garsas, o ne minkštumo ženklas, pvz., *priekėti, priauga*).

Vis dėlto retkarčiais ir tie terminai, kurie turi atitikmenis dabartinėje gramatikoje, versti iš naujo. Pavyzdžiui, tokioms žemaičių gramatikos sąvokoms, kaip pusdalyviai, įvardžiuotiniai būdvardžiai, kuopiniai ir dauginiai skaitvardžiai, kurių neturi lenkų kalba, Čiuldos, matyt, paties yra kurti lenkiški pavadinimai, atitinkamai *imieslowy jednoczesne* ar *współczesne, przymiotniki wyłączne, liczbowniki rzeczowne* ir *przymiotne*. Jie versti *vienlaikiiais dalyviais, išskirtiniais būdvardžiais, daiktiniais* ir *ypatybiniais skaitvardžiais*, nes toks vertimas tiksliau nusako, kaip Čiulda suvokė šiuos gramatikos reiškinius, perteikia terminų naujumą, padeda nesuardyti Čiuldos klasifikacijos (pusdalyviai jam yra dalyvių rūšis).

Į gramatikos tekstą, tiek lenkiškąjį originalą, tiek į lietuvišką vertimą, tarp laužtinių skliaustų įterpti MV rankraščio lapų numeriai. Pavyzdžiui, įterpimas [68] reiškia, kad šioje vietoje prasideda 68-ojo MV lapo pirmasis puslapis, o [24v] — kad čia 24-ojo lapo antrojo puslapio, t. y. versto lapo, pradžia. Toks žymėjimas lenkiškajame tekste yra visiškai tikslus, o vertime — kartais apytikslis, nes ne visur tai įmanoma tiksliai nustatyti.